

<https://doi.org/10.62837/2025.3.90>

SƏMRA NAMIQ QIZI HƏSƏNZADƏ

E-mail: smrhesenzade1999@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

Ünvan: Bakı, Z.Xəlilov küç. 23.

METAFOR ANLAYIŞI: KONSEPTUAL YANAŞMADAN SİSTEMLİ FUNKSIONAL TƏHLİLƏ

Dil haqqında elmin tarixində metafordan danışanda ilk ağıla poeziya gəlir. Nəriman Həsənzadə *“Bu dünya nərdivandı,*

Qalxanda mehribandı,

Enəndə nə yamandı....” [5]

deyəndə klassik metaforik yanaşmadan istifadə edirdi. Sintaktik quruluşu son dərəcədə sadə olan şeir dərin fəlsəfi mənalara daşıyır. Belə ki, şeirdə dünya (*oxu: insan ömrü*) “nərdivan” obrazı şəklində təqdim olunur və onun vasitəsilə insan həyatındakı dəyişkənliyi sadə, lakin təsirli bir metafor ilə ifadə edir. Bütün bunlara baxmayaraq, metafor təkcə poeziya üçün bir alət deyil, sadəcə olaraq, şairlər, yazıçılar ondan başqalarından daha yaxşı istifadə edirlər.

Termin olaraq *metafor* qədim yunan sözü “*meapherein*”dən yaranmışdır. “*meta*” *kənara*, “*pherein*” *daşımaq, köçürmək* sözlərinin birləşməsindən yaranan bu termin hərfi anlamda *köçürmək* mənasını ifadə edir. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə metafora “sözün, ifadənin, əşya və hadisələrin hər hansı bir cəhətdən oxşarlığına, bənzəyişinə əsasən məcazi mənada işlədilməsi” [1, s.155] kimi tərif verilir. Və əlavə edilir ki, “metafora məcazın ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Çünki bənzətmədə insan təxəyyülünün hüdudu yoxdur. Volter göstərirdi ki, hər şeyi hər şeyə bənzətmək mümkündür. Məsələn, ayı pendir qırıqlarına oxşatmaq olar” [1, s.155].

Klassik anlamda (yaxud Aristotelçi mövqedən) metafora yanaşdıqda onun olduqca geniş mənalara malik olduğu görünür. O, bir ifadənin digərinin yerinə işlədilməsi, o cümlədən, diminutivlər və evfemizmlər kimi halları, həmçinin əvvəllər mövcud olmayan mövzu sahələrindən danışma yollarını əhatə edirdi ki, bunlara da heç bir sözün həqiqi mənada ekvivalenti yox idi. Bunu hər şeydən əvvəl Aristotelin metafor haqqında yazılarında, xüsusilə, “*Poetika*” əsərində müşahidə edirik. O, metafor anlayışına tərif verərkən göstərir ki, “metafora qeyri-adi bir ismi ya cinsdən növə, ya növdən cinsə, ya da növdən növə keçirmək və ya bənzətmə yolu ilə məcazlaşdırmaqdır” [2, s.55].

Göründüyü kimi, dahi filosofun yanaşmasında dilin metaforik istifadəsi üçün ən ümumi ardıcıl əsas kimi oxşarlıq seçilib. Yəni onun üçün ən ümumi səbəb bir növ şeyin adından başqa bir şey təyin etmək üçün istifadə edərək, onlar arasındakı oxşarlıqları qeyd etməkdir.

Dünyada baş verən proseslərin əsl mahiyyətinin dərkı yolunda həqiqi oxşarlıqları tapmaq bacarığının zəruri olduğunu başa düşən “müxtəlif elmlərin atası” buna çatmağın ən mühüm yolunu “metaforada usta olmaq” şəklində görürdü: “Lakin bu qabiliyyəti başqasından əxz etmək olmaz; bu, istedad nişanəsidir, zira, yaxşı metaforalar qoşmaq - oxşarlığı görə bilmək deməkdir”[2, s.58].

Aristotelin metafor anlayışına yanaşması, əslində, onun təbiəti və funksiyası haqqında hesab edildiyindən daha mürəkkəb bir baxışı ifadə edirdi. Belə ki, o, göstərməyə çalışırdı ki, metafor sırf semantik və ya pragmatik bir məsələ deyil, o hər ikisinin qovşağında özünü göstərən hibrid bir problemdir. Beləliklə, Aristotelin yanaşmasında metafora dilin sadə bir bəzəyi kimi deyil, həm idrakın, həm də ifadənin fundamental bir hissəsi kimi yanaşılır.

Müasir dilçilikdə antroposentrik meyillər ön plana çıxması ilə dil (əslində, nitq fəaliyyəti) artıq insanın mərkəzdə olduğu sosial, psixoloji və mədəni kontekstlərdə təhlil olunaraq, insan təfəkkürü və cəmiyyətdəki funksiyaları aspektlərindən öyrənilir. Həmin meyillərin tələbi ilə XX əsrin 70-ci illərdə formalaşan Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biri kimi metafora (daha doğrusu, konseptual metafora) maraq artdı.

Metaforu koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı kimi nəzərdən keçirən C.Lakoff və M.Conson “Yaşadığımız metaforalar”ın ön sözündə göstərirlər ki, “bizi metafora olan müştərək maraq bir araya gətirdi. Mark əksər ənənəvi fəlsəfi baxışların dünyamızı və özümüzü anlamaqda metafora çox az rol verdiyini kəşf etmişdi. Corc metaforun gündəlik dil və düşüncədə geniş yayıldığını göstərən istər dilçilik, istərsə də fəlsəfədə hər hansısa bir müasir Anqlo-Amerikan anlam nəzəriyyəsi ilə üst-üstə düşməyən linqvistik dəlili aşkar etdi. Metafora ənənəvi olaraq hər iki sahədə də periferik maraq mövzusu olaraq baxılırdı. Biz isə bunun yerinə metaforun mərkəzi bir maraq məsələsi, bəlkə də advekat bir anlama açıqlamasının açarı olduğu intuisiyasını paylaşırıq”[4, s.ix].

Onlar göstərirlər ki, “metafor, adətən, yalnız dilin xarakteristikası, düşüncə və ya hərəkət məsələsi olaraq deyil, sözlər məsələsi kimi görülür. Bu səbəbdən çox insan metaforsuz da mükəmməl bir həyat yaşamağın mümkün olduğunu düşünür. Əksinə, biz metaforun gündəlik həyatda yalnız dildə deyil, həm də düşüncə və hərəkətdə geniş yayıldığını kəşf etdik. Gündəlik anlayış sistemimiz – düşündüyümüz və hərəkət etdiyimiz terminlər, əslində təbiətinə görə metaforikdir”[4, s.3].

Bir anlayışın metaforik olmasını izah etmək üçün “mübahisə müharibədir” metoformuna əsaslanaraq gündəlik istifadə olunan bir neçə ifadə göstərirlər:

“İddialarınız *müdafiə* oluna bilməz.

Mənim arqumentimdəki hər *zəif fikri hədəf* aldı.

Tənqidləri birbaşa *hədəfi* tapdı.

Arqumentini *darmadağın* etdim.

Onunla heç vaxt mübahisədə *qalib gələ* bilmədim.

Bunu qəbul etmirsən? O zaman, *atəş!*
Bu strategiyanı istifadə etsən, o, səni *bitirəcək*.
Bütün arqumentlərimi *məhv etdi*.

Daha sonra əlavə edirlər ki, “müzakirələrin yalnızca müharibə terminləri ilə izah edilmədiyini anlamaq vacibdir. Əslində, mübahisələri qazana və ya uduza bilirik. Müzakirə etdiyimiz şəxsi bir düşmən olaraq görürük. Onun mövqelərinə hücum edər və öz mövqələrimizi müdafiə edərək. Qalib gələrək və ya məğlub olarıq. Strategiyalar, planlar qurub istifadə edirik. Əgər müdafiə olunmaz bir mövqe tapsaq, onu tərk edərək yeni bir hücum xətti qururuq. Müzakirə zamanı etdiyimiz bir çox şeyi qismən müharibə anlayışı struktura salır. Fiziki qarşıdurmanın olmadığı bir yerdə belə, şifahi bir münaqişə vardır və bir mübahisənin strukturu - hücum, müdafiə, əks-hücum və s. bunu əks etdirir. Məhz bu mənada “mübahisə müharibədir” metaforu bu mədəniyyətdə bizimlə yaşayan metaforlardan biridir; mübahisədə sərgilədiyimiz hərəkətləri struktura salır”[4, s.4].

Nəticə etibarilə, belə bir fikri müdafiə edirlər ki, “mübahisələrin müharibə terminləri ilə görünmədiyi bir mədəniyyət təsəvvür etməyə çalışsın, orada heç kim qalib gəlmir və ya məğlub olmaz, orada hücum etmək, müdafiə etmək, irəliləmək və ya geri çəkmək heç bir məna daşmır”[4, s.5].

Ümumiyyətlə, uzun müddət dilçilik tarixində hərfi mənada yanaşı olaraq semantik nəzəriyyələrdə özünə yer tapmayan metafor pragmatikanın arxa planında qalmışdı. Linqvistikada yeni meyillərin güclənməsi ilə diqqət “üst” qatdakı (dildəki) metafordan “alt” qatda (təfəkkürdə) olan metafora keçdi. Və bu keçid metaforların yalnız dilin strukturunu deyil, eyni zamanda düşüncə tərzini və dünyaya baxışımızı necə formalaşdırdığını göstərirdi.

Koqnitiv dilçiliklə paralel olaraq təşəkkül tapan Sistemli funksional linqvistika (SFL) tədqiqatlarını metaforun funksiyası üzərində durmağa başladılar. Metaforu sosial baxımdan şərh edən Sistemli funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri (M.Hallidey, K.Matthiessen, C.Martin və b.) onu 1) leksik metafor və 2) qrammatik metafor olmaqla tədqiq edirlər.

M.Hallidey “Sistemli funksional linqvistikaya giriş” əsərində göstərir ki, “metafor, adətən, sözlərin istifadəsindəki variasiya kimi təsvir olunur: bir sözün köçürülmüş mənada istifadə edildiyi deyilir. Lakin burada biz məsələyə digər tərəfdən yanaşırıq və “bu söz necə istifadə olunur?” sualını deyil, “bu məna necə ifadə olunur?” sualını veririk. Bir məna müəyyən mənada tipik və ya qeyri-markalanmış hesab edilən söz seçimindən fərqli bir seçimlə reallaşa bilər. Bu baxımdan metafor mənaların ifadəsindəki variasiyadır”[3, s.320].

Göründüyü kimi, burada dilçinin diqqət yetirməli olduğu əsas məqam “eyni məna başqa hansı üsullarla ifadə oluna bilər” sualıdır. Nəticə etibarilə, bir məna müəyyən kontekstdə “tipik” hesab edilən bir ifadə tərzilə yox, fərqli bir strukturla

da verilə bilər ki, bu baxımdan metafor yalnız sözlərin mənalarının dəyişməsi deyil, həm də bir mənanın müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə olunmasının variasiyasıdır.

Metaforun yalnız leksik deyil, həm də qrammatik bir fenomen olduğunu iddia edən dilçi göstərir ki, “lakin məsələyə bu cür yanaşdıqda anlayırıq ki, leksik seçim leksikoqrammatik seçimin yaxud “ifadə”nin (*wording*) yalnız bir aspektidir və metaforik variasiya sadəcə leksik deyil, leksikoqrammatik xarakter daşıyır. Bir çox metaforlar leksik ifadələrdə tapıla bilər...lakin hətta bu hallarda belə onları müşayiət edən qrammatik variasiya mövcuddur”[3, s.320].

Metaforun sadəcə sözün mənasını dəyişməklə deyil, eyni zamanda cümlə strukturunda birbaşa dəyişiklik edərək ifadə olunduğu fikrini irəli sürən M.Hallidey ingilis dilindən nümunələr gətirir: “*He oozes geniality* ifadəsini sadəcə *oozes* sözünü başqa bir leksik vahidlə əvəzləməklə həqiqi formada ifadə etmək mümkün deyil. Eyni şəkildə *protests flooded in* ifadəsi üçün də sadəcə leksik dəyişikliklə həqiqi ifadə yaratmaq olmaz; bunun üçün *protests came in in large quantities, protests were received in large quantities* və ya hətta *very many people protested* deməliyə”[3, s.320].

Və belə bir nəticəyə gəlir ki, “ritorik keçidlərdə güclü bir qrammatik element vardır ki, bunu başa düşdükdən sonra biz qrammatik metaforun da mövcud olduğunu görürük, burada variasiya əsasən qrammatik formalarda olur, baxmayaraq ki, çox vaxt müəyyən leksik variasiya da daxil olur” [3, s.320].

Göründüyü kimi, bəzən metaforik dəyişikliklər üçün sözlərin dəyişdirilməsi kifayət etmir, eyni zamanda cümlənin qrammatik strukturunda da müəyyən dəyişikliklər baş verir ki, bu da dilçilikdə qrammatik metafor adlanır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M, Verdiyeva Z, Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: “Maarif”, 1989, 364 s.
2. Aristotel. Poetika. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 120 s.
3. Halliday M.A.K. An Introduction to Functional Grammar, London: Edward Arnold, 1985, 387 p.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Lived By. Chicago: University of Chicago Press, 2008, 308 p.
5. <https://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2020/avqust/714229.htm>

Səmra Namiq qızı Həsənzadə

Metafor anlayışı: konseptual yanaşmadan sistemli-funksional təhlilə

Xülasə

Metafor yalnız poeziya və ədəbiyyatla məhdudlaşmır, həmçinin gündəlik dil və düşüncədə də geniş istifadə olunur. Aristotel metaforu bir ifadənin başqa bir ifadə ilə əvəzlənməsi kimi izah edir ki, burada oxşarlıq əsas yer tutur. Koqnitiv dilçilikdə isə, metafor yalnız dilin deyil, həm də təfəkkürün bir hissəsi kimi qəbul edilir. C.Lakoff və M.Conson metaforun gündəlik dil və təfəkkür qatında yayılmasını vurğulayır və onun həyatın müxtəlif

sahələrində strukturlaşdırıcı rolunu qeyd edirlər. Sistemli-funksional linqvistikada isə metafor həm leksik, həm də qrammatik bir fenomen kimi tədqiq olunur. M.Halliday, metaforun sözlərin mənasını dəyişməklə yanaşı, cümlə strukturunda da dəyişikliklərə səbəb olduğunu göstərir ki, bu da qrammatik metaforların mövcudluğunu ortaya qoyur.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, sistemli funksional dilçilik, konseptual metafor, qrammatik metafor

Samra Namig Hasanzadeh

The Concept of Metaphor: From a Conceptual Approach to Systemic-Functional Analysis
Abstract

Metaphor is not limited to poetry and literature; it is also widely used in everyday language and thought. Aristotle defines metaphor as the substitution of one expression with another based on similarity. In cognitive linguistics, metaphor is considered not only a part of language but also a part of thought. C. Lakoff and M. Johnson emphasize the prevalence of metaphor in everyday language and cognition, highlighting its structuring role in various aspects of life. In systemic-functional linguistics, metaphor is studied as both a lexical and grammatical phenomenon. M.Halliday demonstrates that metaphor not only alters word meanings but also affects sentence structure, leading to the existence of grammatical metaphors.

Keywords: cognitive linguistics, systemic-functional linguistics, conceptual metaphor, grammatical metaphor

Самра Намиг Гасанзаде

Понятие метафоры: от концептуального подхода к системно-функциональному анализу
Резюме

Метафора не ограничивается только поэзией и литературой; она также широко используется в повседневной речи и мышлении. Аристотель определяет метафору как замену одного выражения другим на основе сходства. В когнитивной лингвистике метафора рассматривается не только как часть языка, но и как часть мышления. Дж. Лакофф и М. Джонсон подчеркивают распространенность метафоры в повседневной речи и сознании, отмечая ее структурирующую роль в различных сферах жизни. В системно-функциональной лингвистике метафора изучается как лексическое и грамматическое явление. М. Хэллидей показывает, что метафора изменяет не только значение слов, но и структуру предложения, что подтверждает существование грамматических метафор.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, системно-функциональная лингвистика, концептуальная метафора, грамматическая метафора

Rəyçi: f.e.d., akad. Nizami Qulu oğlu Cəfərov